

Rahvastiku registreerimine Eestis 1. detsembril 1941: tulemuste analüüs

Margus Maiste, Allan Puur*

Mullu detsembris täitus kolmveerand sajandit Eestis 1941. aastal toimunud rahvastiku registreerimisest. Käesolev kirjutis on jätkuks Tuna 2017. aasta avanumbris ilmunud artiklile, mis käsitles selle andmekogumise tausta, meetodikat ja korraldust.¹

Jätkuartikli eesmärk on anda süstemaatiline ülevaade loenduse tulemustest. Seni on 1941. aasta loenduse tulemustest kasutamist leidnud peamiselt rahvaarv, mis on tähtis pidepunkt Teise maailmasõja ajal Eestis aset leidnud rahvastikumuutuste ulatuse selgitamisel.² Siiski ei piirdunud loendus üksnes elanike arvu kindlakstegemisega, vaid sellelt oodati teavet ka rahvastiku paiknemise ning demograafilise, sotsiaalmajandusliku ja etnokultuurilise koostise kohta. Loenduse tulemused avaldati Eesti kindralkomissariaadi ning Ida-alade riigikomissariaadi ametialaseks kasutamiseks mõeldud statistikaväljaannetes.³

Enne elektroonilise publitseerimise võimaluste tekkimist oli tavapärase, et loenduste tulemustest jäi osa trükkimise kulukuse tõttu publitseerimata. Nii tehti Eestis sõjaeelsetel loendustel, veel laialdasemalt hakati seda praktiseerima Nõukogude ajal. Kokkuhoiu kaalutlusele lisandus siis soov teabe levikut piirata ja kontrollida. Ka 1941. aasta loenduse puhul toimusid mõlemat laadi tegurid. Publitseerimata tulemuste leidmiseks vaadati läbi hulk tolle perioodi keskasutuste arhiivifonde (Eesti Statistika Valitsus, Eesti Omavalitsuse direktooriumid jt.).⁴ Trükkis avaldamata loendustulemuste laiemasse käibesse toomist võibki pidada käesoleva artikli peamiseks saavutuseks.

Artiklis asetatakse 1941. aasta loenduse tulemused Teisest maailmasõjast lähtuvate rahvastikumuutuste konteksti. Selleks võrreldakse 1941. aasta loenduse tulemusi eelmise, 1934. aasta loendusega, samuti Eestit tabanud rahvastikukaotuste suuruse kohta esitatud andmete ja hinnangutega. Artiklis käsitletakse ka andmete kvaliteeti, millele 1941. aasta loenduse tulemuste varasemad kasutajad pole eraldi tähelepanu pööranud. Kirjutise lõpuosas tuuakse kokkuvõtvalt välja 1941. aasta loenduse põhilised tunnusjooned ning arutletakse kogutud teabe usaldusväärsuse üle.

* Margus Maiste (1966), MA, TLÜ doktorant, margus.maiste@digiar.ee; Allan Puur (1963), PhD, Tallinna Ülikooli ühiskonnateaduste instituudi professor ja Eesti demograafiateaduste juhtivateadur; puur@tlu.ee

¹ M. Maiste, V. Berendsen. Rahvastiku registreerimine Eestis 1. detsembril 1941: taust, korraldus, allikad. – Tuna 2017, nr. 1, lk. 37–57. Kuna eesmärkide ja korralduse poolest vastab 1941. aasta registreerimine täiel määral rahvaloenduse kriteeriumidele, siis on seda artiklis nimetatud ka loenduseks.

² Nt. V. Kaufmann. Rahvastiku dünaamika ja seda mõjutanud seaduspärasused Eestis XX sajandi esimesel poolel (1897–1959). Väitekirjeline majandusteaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Tallinn, 1967, lk. 78–117; K. Katus. Eesti demograafiline areng läbi sajandite. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, 1989, lk. 15; E. Tiit. Eesti rahvastik ja selle probleemid. – Akadeemia 1993, nr. 9, lk. 1666.

³ Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland // Eesti Statistika Kuukiri, nr. 1/2 Januar-Februar 1942, lk. 43–47; Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland, nr. 3/4 März-April 1942, lk. 63–71; Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland, nr. 5 Mai 1942, lk. 114–115; Statistische Berichte für das Ostland. Januar/Februar, nr. 1/2 Januar-Februar 1942, lk. 48–51.

⁴ Nt. Rahvusarhiivi (RA) fondid: ERA, f. R-64, ERA, f. R-65, ERA, f. R-66, ERA, f. R-76, ERA, f. R-81, ERA, f. R-206, ERA, f. R-241, ERA, f. R-273, ERA, f. R-358, ERA, f. R-1153, ERA, f. 4728; TLA fondid 173, 189, 205, 206, 393 jt.

Rahvastiku registreerimise tulemused

Rahvaarv

1939. aasta sügisel alanud rahvastikumuutuste tõttu, millest statistilises arvepidamises kajastus vaid osa, peeti loenduse eriti tähtsaks ülesandeks Eesti tegeliku rahvaarvu väljaselgitamist. Loenduse dokumentatsiooni hulka kuuluv asetuskirjas põhjendati seda järgmiselt: „Kõigepealt on ulatuslikult muutunud rahva üldarv Venesse küüditatute ja nn. mobiliseeritute, vabatahtlikult Venemaale evakueerunute, Vene võimude poolt hukatute ja lahingutes langenute arvel. Kui palju on kogusummas selle arvel vähenenud eesti rahva üldarv, selle kohta andmed täielikult puuduvad.“⁵

Loenduse tulemused avaldati kahes järgus, kõigepealt eelkokkuvõtte ja hiljem lõplikud tulemused. Eelkokkuvõtte aluseks olid kohtadel loendajate poolt registreerimislehtede põhjal koostatud tabelid. Eelkokkuvõtte avaldati 1942. aasta algul ilmuma hakanud Eestimaa kindralkomissariaadi statistikaväljaande „Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland“ avanumbris (jaanuar-veebruar). Kogutud andmete töötluks Eesti Statistika Valitsuses ja lõplike loendustulemuste selgitamiseks kulus vaid mõni kuu. Lõplikud rahvaarvud avaldati Eestimaa kindralkomissariaadi statistikaväljaande teises numbris (märts-aprill).

Lõplike loendustulemuste kohaselt oli 1. detsembril 1941 Eesti rahvaarv 1 017 811 inimest. Tavakorras loendatud elanike arv oli 999 884, erikorras loendati (*speziellgezählten*) 17 927 inimest (tabel 1). Väike erinevus eelkokkuvõtte ja lõplike tulemuste vahel (+336 inimest) annab tunnistust sellest, et vaatamata lühikesele ettevalmistusajale ja mitmesugustele raskustele toimus loenduse organisatsioon tervikuna – Eesti Statistika Valitsuse poolsest kavandamisest ja koordinatsioonist kuni teostuseni ligi kolmesajast omavalitsuses – ladusalt.⁶ Selle tagamisel oli ilmselt kõige olulisem tegur eelneva loenduskogemusega personali olemasolu ja rakendamine nii kesk- kui kohalikul tasandil.

Tabel 1. Rahvaarv, 1941. aasta loendus.

Rahvastiku- rühm	Eelkokkuvõtte			Lõplikud tulemused		
	Mehed	Naised	Kokku	Mehed	Naised	Kokku
Tavakorras loendatud	433 944	565 608	999 552	433 910	565 974	999 884
Erikorras loendatud	16 657	1 266	17 923	16 659	1 268	17 927
Kokku	450 601	566 874	1 017 475	450 569	567 242	1 017 811

Allikas: Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland // Eesti Statistika Kuukiri, nr. 1/2 Januar-Februar 1942, lk. 43; Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland, nr. 5 Mai 1942, lk. 114–115; vt. ka RA, ERA, f. R-81, n. 1, s. 49.

Loendusega fikseeritud rahvaarvu ja muude tulemuste tõlgendamisel on tähtis teada, milliseid elanikekategoriaid loendus hõlmas ja millised rühmad kõrvale jäid. Nii andmete kogumise korralduse kui ka loenduse tulemuste kujunemise seisukohalt on 1941. aasta loenduse puhul vaja vahet teha tava- ja erikorras loendatud isikutel (vt. ka eelnevat artiklit: Tuna 2017, nr. 1).

Tavakorras loendatud. 1941. aasta oktoobris Eesti Statistika Valitsuses koostatud loendusjuhendi kohaselt kuulusid loendamisele kõik Eesti alal elavad isikud.⁷ Loendamine toimus reeglina isiku elukohas. Kui isik viibis pikemaajaliselt (üle kahe nädala) oma elukohast eemal,

⁵ RA, ERA, f. R-66, n. 1, s. 76.

⁶ 2011. aasta loendusel oli esialgse ja lõpliku rahvaarvu erinevus samas suurusjärgus (+219 inimest).

⁷ RA, ERA, f. R-1153, n. 1, s. 61.

siis tuli loendusleht täita ajutises viibimiskohas, märkides lehele alalise elukoha aadressi. Institutsioonidesse – haiglatesse, ühiselumajadesse, vanglatesse, arestimajadesse ja koonduslaagritesse – paigutatute loenduslehed täideti vastavas asutuses.⁸ Eesti alal, olgu siis alalises elukohas, ajutises elukohas või institutsioonis registreeritud elanikud moodustasid tavakorras loendatud rahvastiku.

Loenduse eelkohtadele saadetud „Täiendavad juhendid registreerijale“ jätsid registreerimise alt välja vanglates, arestimajades ja koonduslaagrites viibinud isikud.⁹ Siiski ei tähendanud see, et kinnipidamisasutustes viibinud isikud loenduses kajastamata jäid. Näiteks saatis Eesti Statistika Valitsus 24. novembril 1941 Sisedirektoriumile kirja, milles paluti 1. detsembri seisuga edastada andmed karistust kandvate vangide, eeluurimisel olevate vangide, arestimajades viibivate ja koonduslaagrites viibivate isikute üldarvu ning jaotuse kohta sooti ja vanuseti.¹⁰ Kirja koopias saadeti kõigile maavalitsustele ning Tallinna, Tartu, Narva, Pärnu, Viljandi, Rakvere ja Valga linnavalitsusele korraldusega edastada see maavalitsuste poolt maakondade koosseisu kuuluvatele linna- ja vallavalitsustele. Vastseliina vallavalitsuse fondis on säilinud ühe sellise edasisaadetud kirja koopia. Selle kaaskirjas on muu hulgas selgitatud, et „kiri saadetakse Võru maakonna kõigile vallavalitsustele ning Võru ja Antsla linnavalitsustele teadmiseks ning täitmiseks vaid arestimajades viibijate kohta, kuna vangid ja koonduslaagris viibijad registreeritakse Võrus, vangimaja ülema poolt. Arestimajas viibijad tuleks linna ja valla tabelitesse nr. 1 ja 2 sisse arvutada.“¹¹ Registreerimist tuleb loenduse kontekstis mõista loenduslehtede täitmisena. Loenduse eelkookuvõtete aluseks olevatesse tabelitesse sissearvamine tähendab, et kinnipeetute arv kajastub loenduse tulemuseks olevates rahvaarvudes.

Eraldi mainitakse täiendavas juhendis veel kolme rahvastikurühma – ajutiste elamislubadega Eesti territooriumil elavad NSV Liidu kodanikud, haiglais viibivad NSV Liidust tulnud tsiviilisikud ja eesti rahvusest sõjavangid (kui viimased elavad vabalt, ei viibi vangilaagris). Nendesse rühmadesse kuulunud isikud tuli registreerida tavapärasel korral. Kahe esimese rühma mainimine tähendab, et loenduse rahvaarvud ja muud andmed hõlmavad ka Eestisse aastatel 1939–1941 saabunud NSV Liidu kodanikke, kes esimesel sõjasuvel NSV Liidu tagalasse ei evakueerunud.

Erikorras loendatud. Juhendi kohaselt kuulusid erikorras registreerimisele „Eesti Omakaitse poolt julgeoleku- ja piiriteenistusse jne. värvatud isikud, kes olid saadetud oma ülesannete täitmisele väljaspoole Eesti piire vähemalt kaks nädalat enne loenduse hetke“¹². Täiendavates juhistes oli lisatud, et „Eesti Omakaitse teenistuses Eesti territooriumil olevad isikud tulevad registreerida harilikus korras. [– –] Nende isikute kohta täidetakse registreerimislehed ja registreeritud elanike nimestik, millised antakse üle registreerimisjuhile või -korraldajale. Sel teel registreeritud isikud arvestatakse üldises elanike arvus.“ Samuti oli märgitud, et Eesti territooriumil organisatsiooni *Todt*¹³ teenistuses olevad isikud registreeritakse harilikus korras.

1941. aasta novembris-detsembris täitis terve rida eestlastest formeeritud üksusi kaitse-

⁸ Ühiselumajade hulka arvati imikute- ja emadekodud, lastekodud, koolide internaadid, vanadekodud, vaesetamajad, invaliididekodud, kloostrid, töömajad, haiglad, sanatooriumid, leprosooriumid, tööliste ühiselamud, võõrastemajad, öömajad jms. asutused.

⁹ RA, ERA, f. 4728, n. 2, s. 4.

¹⁰ Vangide ning arestimajades ja koonduslaagrites viibinute registreerimist käsitlevate juhiste vastuolu on ilmselt näiline ja puudutab pigem küsimust, kes vangide ning eeluurimisel, arestimajades ja koonduslaagrites viibinud isikute loendamiseks pidi tegelema. See ülesanne anti kinnipidamisasutuste eest vastutavatele ametnikele.

¹¹ RA, ERA, f. 4728, n. 2, s. 4.

¹² RA, ERA, f. R-1153, n. 1, s. 61.

¹³ Kolmanda Riigi jaoks oluliste objektide ehitamise ja kaitsega tegelnud sõjaväestatud organisatsioon, mis tegutses aastatel 1941–1944 ka Eestis.

või sõjalise otstarbega ülesandeid väljaspool Eestit.¹⁴ Eesti Omakaitse Peavalitsuse arhiivis säilitatavatele materjalidele tuginedes on alust väita, et registreerimise ajal võis neis üksustes viibida 7000–7500 isikut, mis on eriloendatute koguarvust üle kahe korra vähem.

Loenduse tulemustest võib järeldada, et erikorras registreeritute kohta loenduslehti ei täidetud.¹⁵ See praktika erines 1922. ja 1934. aasta rahvaloenduse omast (siis täideti lehed ka erikorras loendatute kohta), sest sõja oludes väljaspool Eestit eri paikade vahel hajutatud inimeste loendamist korraldada olnuks väga keeruline. Teave erikorras loendatud meeste ja naiste arvu kohta hangiti nähtavasti otse erinevatelt ametiasutustelt. Arhiivis säilinud Eesti Raudteevalitsuse aruanne näitab, et koondandmete kogumine ei piirdunud sõjaväeasutustega; mainitud aruande kohaselt oli 1. detsembril 1941 väljaspool Eestit tööülesandeid täitmas 211 raudteevalitsuse töötajat (kõik mehed).¹⁶ Millistelt asutustelt veel samalaadset infot saadi, pole paraku siiani selgunud. Edasist uurimist nõuab ka eriloendatud naiste tegevus ja paiknemine.

Loendusest välja jäänud rühmad. Juhendite järgi ei kuulunud registreerimisele kolm *de facto* Eesti territooriumil viibinud inimeste rühma. Need olid Eestis paiknenud Saksa sõjaväelased, Saksamaalt 1941. aasta suvel ja sügisel Eestisse saabunud tsiviilisikud ning põllutöödel rakendatavad Nõukogude sõjavangid. Sõjavangid tuli siiski kanda leibkonnapea registreerimislehel olevasse leibkonna liikmete nimekirja märkusega „sõjavang-põllutööline“, kuid loenduslehti nende kohta ei täidetud. Andmekogumisega hõlmatud rühmade käsitlus näitab, et loendusel fikseeritud rahvaarv peaks peegeldama küllalt täpselt Eesti püsielanikkonda 1941. aasta 1. detsembri seisuga.

Rahvastiku paiknemine

Loenduse ülesannete hulka kuulub teabe hankimine mitte üksnes riigi kui terviku, vaid ka ruumiüksuste ning rahvastiku paiknemise kohta. Seda ülesannet täideti ka 1941. aasta loendusel.

Kõigi käsitlemist leidnud teemade (rahvastiku soo- ja vanuskoostis, rahvus, usk, majandusharud, töötus, leibkonnad) puhul on põhiaandmed esitatud maakondade ning iga maakonna piires linna- ja maarahvastiku ning kõikide linnade kohta. Vaid paari teema puhul (nt. vanuskoostis) on olemas üksikuid suurema detailsusega andmetabeleid Eesti kui terviku kohta. Omavalitsusi puudutavat teavet on maakondadega võrreldes vähem. Eestimaa kindralkomissariaadi väljaannetes avaldati kõikide linnade ja valdade rahvaarvud (soo lõikes)¹⁷ ja valdade rahvastiku jaotus toiduvarustuse allika lõikes.¹⁸ Trükkis avaldamata tabelite kujul on olemas teave omavalitsuste rahvastiku jaotuse kohta elatist andvate majandusharude vahel,¹⁹ töötute ja tööd vajavate isikute arvud²⁰ ning erineva suurusega leibkondadesse kuuluvate ja ühiselumajades elavate isikute arvud.²¹ Publitseerimata arhiivimaterjali hulgas on ka alevike rahvaarvud.²² Külade elanike arve pole keskasutuste arhiividest õnnestunud leida, tõenäoliselt sellel tasandil andmeid ka ei üldistatud.

Tabelis 2 on esitatud linna- ja maarahvastiku arv ning maakondade elanike arv 1941. aasta loenduse põhjal.²³ Võrdlusest viimase sõjaeelse loendusega nähtub, et rahvaarvu vähenemine

¹⁴ Nt. RA, ERA, f. R-358, n. 2.

¹⁵ Seda kinnitab fakt, et arvtabelites pole teavet erikorras loendatute vanuse, rahvuse ega usu kohta.

¹⁶ RA, ERA, f. R-273, n. s. 168. Aruandes on esitatud väljaspool Eestit viibinud raudteelaste arvu jaotus ametialade ja viieaastaste vanusrühmade lõikes.

¹⁷ Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland, nr. 5 Mai 1942, lk. 114–115.

¹⁸ Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland, nr. 3/4 März-April 1942, lk. 70–71.

¹⁹ RA, ERA, f. R-241, n. 2, s. 160.

²⁰ RA, ERA, f. R-241, n. 1, s. 620.

²¹ RA, ERA, f. R-241, n. 2, s. 161.

²² RA, ERA, f. 241, n. 1, s. 85; ERA, f. 241, n. 1, s. 86, ERA, f. 241, n. 1, s. 341, ERA, f. 241, n. 1, s. 678.

²³ RA, ERA, f. R-241, n. 2, s. 160.

puudutas linlasi mõnevõrra rohkem kui maaelanikke.²⁴ Ehkki erinevus linna- ja maarahvastiku kahanemismääras ei tundu suur, oli see siiski piisav, et ajutiselt pöörata tagasi 1930. aastate teisel poolel edenenud linnastumisprotsessi tulemused, ning on märk 1939.–1941. aasta sündmuste mõju suundadest.²⁵ 1941. aasta detsembris moodustasid linlased 30,9% kogurahvastikust (erikorras loendatuteta). 1934. aasta loendusel oli linnarahvastiku osatähtsus 31,3%, 1939. aasta alguseks oli see suurenenud 32,8 protsendini (1. jaanuaril 1939 elas Eesti linnades 372 125 inimest).

Tabel 2. Linna- ja maarahvastiku ning maakondade rahvaarv, 1941. ja 1934. aasta loendus.

Linn-maa/maakond	1941	1934	Muutus (%)
Linnad	308 663	349 375	-11,7
Vallad	691 221	767 986	-10
Harjumaa	220 066	243 122	-9,5
Virumaa	126 307	146 318	-13,7
Järvamaa	53 189	58 954	-9,8
Läänemaa	64 278	75 039	-14,3
Saaremaa	48 525	55 851	-13,1
Pärnumaa	83 867	94 653	-11,4
Viljandimaa	72 257	74 993	-3,6
Tartumaa	158 401	181 296	-12,6
Valgamaa	36 078	39 278	-8,1
Võrumaa	77 685	83 145	-6,6
Petserimaa	59 231	64 712	-8,5
Eriloendatud	17 927	9 052	...
Kokku	1 017 811	1 126 413	-9,6

Allikas: RA, ERA, f. R-241, n. 2, s. 160; Rahvastikuprobleeme Eestis. II rahvaloenduse tulemusi. Vihk IV. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo, 1937, lk. 80–81.

Maakonniti olid erinevused rahvaarvu kahanemise määras märksa suuremad. Võrdluses eelmise loendusega oli tagasimeinud kõige väiksem Viljandimaal (–3,6%), alla keskmise jäi rahvastikukadu ka Kagu-Eestis (Valga, Võru ja Petseri maakonnas). Kõige suuremat rahvaarvu langust näitas 1941. aasta loendus Läänemaal (–14,3%), kuid palju väiksem polnud see ka Virumaal, Saaremaal ja Tartumaal. Kuigi nendes arvudes peegeldub ka rahvastiku varasem ümberpaiknemine, on selgesti märgatav suurem vähenemismäär Eesti põhjapoolsetes piirkondades ja saartel, kus taanduval Nõukogude Liidul jäi rohkem aega mobilisatsiooni ja evakueerimise korraldamiseks.

1941. aasta loenduse andmed võimaldavad rahvastikumuutuse ulatust käsitleda ka üksikute linnade lõikes, tuues esile veelgi suurema variatsiooni kui maakondade puhul. Pingerea eesotsas seisab baaside lepingu alusel põliselanikest tühjendatud Paldiski (–85,4%), järgnevad Mustvee (–33,4%) ja Kallaste (–32,1%). Maakonnalinnadest vähenes rahvaarv loenduste võrdluses kõige rohkem Petseris (–22,4%), Tartus (–18,9%) ja Haapsalus (–18,5%). Seevastu

²⁴ 1. mail 1938 muudeti 14 toonast alevit (Antsla, Elva, Jõgeva, Jõhvi, Kallaste, Keila, Kilingi-Nõmme, Kunda, Kärdla, Mustla, Mustvee, Mõisaküla, Sindi ja Suure-Jaani) linnaks. Ülejäänud kolmest 1934. aastal eksisteerinud alevist oli Otepää saanud linnaõigused juba 1936. aastal ja Narva-Jõesuu liidetud Narva linnaga 1938. aastal. Andmete võrreldavuse huvides on tabelis nende üksuste elanike arv liidetud 1934. aasta linnarahvastikule.

²⁵ Mõne arvestuste kohaselt oli linna- ja maarahvastiku kahanemise vahe linnarahvastiku kahjuks suuremgi, vt. nt. RA, ERA, f. R-65, n. 1, s. 1961.

Elva, Keila, Põltsamaa ja Võru elanike arv ületas eelmise loenduse taseme. Valdade lõikes komplitseerib rahvaarvude võrdlust 1939. aasta vallareform, mis vähendas üksuste arvu ja muutis paljudel juhtudel ka nende piire.

Sugu ja vanus

Loendustel kogutava teabe hulgas kuulub tähtsaim koht rahvastiku soolisele ja vanuselisele jaotusele. Selle põhjuseks on tõsisasi, et sotsiaalsed rollid on sooti ja vanuseti märksa põhjapanevamalt eristunud kui teiste rühma kuuluvust peegeldavate tunnuste järgi. Lisaks peetakse rahvastikupõlvkondade vaheldumist, mis on samuti vanusega seotud, ühiskonna muutumise oluliseks mehhanismiks.²⁶ Tehnilisemal tasandil on rahvastiku soo- ja vanuskoostist puudutav teave aluseks demograafiliste üldistusnäitajate arvutamisel; detailse teabe puudumine rahvastiku vanuskoostise kohta on põhjus, miks Eesti keskmise eluea, summaarse sündimuskordaja jt. aegridades on 1940. aastate kohal olnud rohkem kui küm-nendipikkune lünk.

Mehi ja naised on eristatud eranditult kõikides arvtabelites, mida Eestimaa kindralkomissariaadi ja Ida-alade riigikomissariaadi statistikaväljaannetes 1941. aasta loenduse kohta avaldati. Meeste ja naiste arvud publitseeriti kõigi omavalitsuste kohta, samuti rahvuste, usurühmade ja tööhäradude kohta. Mehi ja naised on eristatud ka enamikus trükis avaldamata tabelites.

Vanusjaotuse puhul on andmete olemasolu kõrval peaaegu sama tähtis ka nende detailsus; analüütilisest seisukohast on väärtustatud eelkõige teave üheaastaste vanusrühmade (aastakäikude) kohta. Paraku muudab üksikute aastakäikude hulk sellise üksikasjalikkusega vanusandmete saamise töömahukaks. Selle tõttu ei ole üllatav, et 1941. aasta loenduse vanusandmed publitseeriti vähendatud detailsusega. Eestimaa kindralkomissariaadi statistikakogumikus avaldati aastakäigu täpsusega vaid täiseast nooremate (alla 18-aastaste) andmed.²⁷ Täisealised olid koondatud kaheksasse suuremasse rühma (18–19, 20–29, 30–39, 40–49, 50–59, 60–64, 65–69 ja 70+). Selline teave avaldati kõikide maakondade, iga maakonna piires linna- ja maarahvastiku ning linnade kohta. Veidi teistsuguse, kuid mitte palju detailsema rühmitusega vanusandmed ilmusid ka Ida-alade riigikomissariaadi statistikaväljaandes.²⁸ Neis väljaannetes trükiti ära ka rahvastiku vanuspüramiidid viieaastaste rühmade lõikes. Tagantjärele on raske öelda, kas nende publitseerimata jätmise põhjuseks oli trükimahu piirang, sõjaväealiste aastakäikude kohta üksikasjalike andmete avaldamise keeld või midagi muud. Huvitav on märkida ka seda, et nii Tallinnas kui ka Riias avaldatud vanusandmed põhinesid eelkõiguvõttel, mitte loenduse lõplikel tulemustel. See jätab mulje, et avaldamisega kiirustati.

Erineva detailsusega vanusandmeid võib leida mitmest arhiivifondist.²⁹ Kõige üksikasjalisem vanusstruktuur leidub Eesti Omavalitsuse Haridusdirektooriumi arhiivis, kus on toodud 1941. aasta loenduse vanusandmed üheaastaste rühmade täpsusega, imikueas lastest kuni 110 aasta vanuste isikuteni. Erinevalt trükis avaldatust on tegemist loenduse lõplike tulemustega, mitte eelkõiguvõttega.

²⁶ N. Ryder. The cohort as the concept in the study of social change. – *American Sociological Review* 1965, vol. 30, nr. 6, lk. 843–861; W. Lutz. Demographic metabolism. A predictive theory of socioeconomic change. – *Population and Development Review* 2012, vol. 38 (supplement), lk. 283–301.

²⁷ Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland // Eesti Statistika Kuukiri, nr. 1/2 Januar-Februar 1942, lk. 44–47. Alla 15-aastaste vanusandmed avaldati ilma poiste ja tüdrukute eristusega.

²⁸ Statistische Berichte für das Ostland, nr. 1/2 Januar-Februar 1942, lk. 48–49.

²⁹ RA, ERA, f. R-66, n. 1, s. 138; RA, ERA, f. R-66, n. 1, s. 269; RA, ERA, f. R-76, n. 1, s. 50; RA, ERA, f. R-81, n. 1, s. 94; RA, ERA, f. R-81, n. 1, s. 119; RA, ERA, f. R-81, n. 1, s. 226; RA, ERA, f. R-241, n. 2, s. 6; RA, ERA, f. R-241, n. 2, s. 22; RA, ERA, f. R-241, n. 2, s. 160; RA, ERA, f. R-273, n. 1, s. 168; RA, ERA, f. R-358, n. 2, s. 1; RA, ERA, f. R-1153, n. 1, s. 61; RA, ERA, f. R-1153, n. 1, s. 63.

Nii esialgsete kui ka lõplike tulemuste säilimine võimaldab selgitada, kui palju vanusandmeid loendustööde käigus täpsustati. Andmete võrdlusest nähtub, et kõige vähem esines parandusi laste puhul: 0–17-aastaste lõplik arv erineb eelkokkuvõttest vaid 27 inimese võrra (+0,01%). Ka 20–49-aastaste puhul piirdub esialgse ja lõpliku loendustulemuse erinevus vaid 0,01 protsendiga. Seevastu vanemates eärühmades oli täpsustusi rohkem: kõige rohkem muutus selle tulemusena 70-aastaste ja vanemate isikute arv (vähenes 379 inimese ehk 0,58% võrra). Ilmselt põhjustas seda eakate kalduvus oma vanust tegelikust suuremana näidata, kuid sellele võis kaasa aidata ka loenduse instrumentaarium. Nimelt küsiti 1941. aasta loendusel mitte isikute vanust, vaid täpset sünniaega; vanus arvutati loenduslehele kantud sünnikuupäeva alusel. Arvutusvigade vältimiseks oli loendusjuhendi esiküljele trükitud abitabel, kust oli võimalik hõlpsasti isiku sünniaastale vastav vanus määrata. Ilmselt trükiruumi kokkuhoiu kaalutlusel piirdus tabel 1880. aastal ja hiljem sündinutega, kes olid loenduse ajal kõige rohkem 60 või 61 aastat vanad.³⁰ Eakamate isikute puhul sõltus vanuse määramine üksnes loendatava arvutusoskusest, mis polnud laitmatu. Eesti Statistika Valitsuses need vead andmekontrolli käigus parandati. Selle tulemusena 65–69-aastaste ja 70-aastaste arv vähenes, võrreldes eelkokkuvõttega, 50–59-aastaste arv aga suurenes.

Laste ja noorte puhul saab eelkokkuvõtet ja lõplikke tulemusi võrrelda üheaastaste rühmade kaupa. Suurepärase üldise kokkulangevuse taustal torkab laste juures silma lahknevus kahes kõige nooremas eärühmas, mis ületab eakate rühma juures täheldatud. Nimelt oli eelkokkuvõttes alla üheaastaseid lapsi 592 võrra (3,2%) vähem, üheaastasi aga 436 võrra (2,8%) rohkem kui lõplikes tulemustes. Ilmselt oli mõne vastaja jaoks segadust tekitav nulliga tähistatava vanuse märkimine. Samuti on mõeldav, et mõnel juhul võis loendusleht jääda imiku puhul täitmata ning laps võis kajastuda vaid perepea loenduslehel leibkonnatabelis. Need vead näikse olevat lõplike kokkuvõtete tegemisel parandatud.

Üks tähtis küsimus, millesse üheaastane vanusstruktuur võimaldab selgust tuua, puudutab 1941. aasta loenduse usaldusväärsust.³¹ Kuna loenduste siht on pakkuda teavet kogu rahvastiku kohta, siis on tulemuste usaldusväärsuse seisukohalt väga tähtis, et loendamata jäänud isikuid oleks võimalikult vähe (loenduse kaetusmäär oleks võimalikult lähedane 100 protsendile). Kaetuse hindamise tavapärase viisi on väikeses arvus juhuslikult valitud üksustes andmekogumise kordamine ning tulemuste võrdlemine neis üksustes saadud loenduse põhitulemustega. Kuna 1941. aasta loendusel sellist meetodit ei kasutatud, oleme kaetuse hindamisel aluseks võtnud loendusel fikseeritud alla üheaastaste laste arvu (18 460) ning võrrelnud seda loendusele eelnenud 12 kuu vältel (1. detsembrist 1940 kuni 30. novembrini 1941) sündinud laste arvuga.³² Võrdluse tegemisel arvestasime, et osa loendusele eelnenud aasta vältel sündinud lastest suri enne loendust; imikusuremuse tollast taset arvestades oli neist loendushetke seisuga eeldatavasti elus 18 690.³³ Loendatud ja eeldatava laste arvu suhestamine annab 1941. aasta loenduse kaetusmääraks 98,8%. Loenduse lühikest ettevalmistusaega ja olusid silmas pidades on tegemist korraliku tulemusega.³⁴

³⁰ RA, ERA, f. R-1153, n. 1, s. 61.

³¹ Teema olulisust rõhutavad ka loenduse kaasaegsete tähelepanekud. Näiteks Tartu maavalitsuse revidendi Henno Keerdoja ettekandes leidub muu hulgas märkus selle kohta, et „üks osa elanikkonnast keeldus ennast registreerimast hirmust kohustuste ees“ (RA, ERA, f. R-1153, n. 1, s. 63). Paraku ei sisalda arhiivimaterjal teavet selle kohta, kui ulatuslik see probleem kaasaegsete hinnangul võis olla.

³² 1941. aasta kohta ei ole kuupõhiseid elussündide arve säilinud. 1941. aasta detsembrikuu sündide arvu määramisel on aluseks võetud ajavahemiku 1927–1940 keskmine detsembri sündide osatähtsus kogu aasta sündidest.

³³ Aluseks on võetud 1940. ja 1942. aasta imikusuremuskordajate keskmine (1941. aasta kohta teave puudub).

³⁴ Loendusele eelnevasse 12-kuulisse perioodi jääb küüditamine ja evakuatsioon NSV Liidu tagalasse. Nende mõju arvestamisel võib kaetusmäär ületada 99% piiri.

Lugejal võib siinkohal tekkida põhjendatud küsimus, kas üheainsa aastakäigu põhjal tohib teha järeldust loenduse kui terviku kohta. Kahtlemata oleks olnud eelistatav kasutada hinnangu andmiseks suurema hulga aastakäikude teavet, kuid paraku puudub teiste vanusrühmade puhul loendusest sõltumatu ja usaldusväärne võrdlusandmestik. Rakendatud meetodi kasuks kõneleb ka asjaolu, et laste puhul ei mõjutanud kaetust erikorras loendamine, mille mõjust oleks täisealiste earühmade puhul olnud raske vabaneda. Kuna väikelapsed ei ela üksinda, siis peaks nende kohta tehtud järeldus laienema ka lapsi hooldavatele täiskasvanutele.³⁵

Võrdlusest 1934. aasta loendusega nähtub, et rahvaarvu ligi 10% vähenemise taustal oli muutus soo ja vanusrühmade lõikes väga ebahütlane (tabel 3). Peaaegu kolm neljandikku rahvaarvu üldisest vähenemisest langes meeste arvele; meeste hulk kahanes loenduste võrdluses 78 319 inimese võrra, naiste puhul piirdus vähenemine 30 283 inimesega. Muutuse tulemusena naiste ülekaal rahvastikus suurenes, soosuhe nihkus 113 naiselt 126-ni 100 mehe kohta.

Tabel 3. Sugu ja vanus (koondrühmad), 1941. ja 1934. aasta loendus

Rahvastikurühm	1941	1934	Muutus (%)
Mehed	450 569	528 888	-14,8
Naised	567 242	597 525	-5,1
0–14	239 682	261 929	-8,5
15–64	652 679	760 272	-14,2
65+	107 462	102 904	4,4
Teadmata	61	1 308	-95,3
Erikorras loendatud	17 927
Kokku	1 017 811	1 126 413	-9,6

Märkus: 1934. aasta loendusel täideti loenduslehed ka erikorras loendatud isikute kohta, mistõttu nende jaotus vanuse ja muude tunnuste lõikes on teada.

Allikas: RA, ERA, f. R-81, n. 1, s. 49; Rahvastiku koostis ja korteriolud. 1. III 1934 rahvaloenduse andmed. Vihk II. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo, 1935, lk. 1–23.

Vanuseti koondus vähenemine tööealistesse vanusrühmadesse. Kahe loenduse andmete tööealiste arvu võrdlemisel on tarvis tähele panna, et enamik 1941. aastal erikorras loendatutest olid tööeas isikud. Kui erikorras loendatute arv tööealiste arvule lisada, väheneb tööealiste kahanemismäär tabelis esitatud 14,2%-lt 11,8%-ni. Tabelisse kantud soo- ja vanusrühmadest ei kahanenud loenduste võrdluses ainsana eakate (65-aastased ja vanemad) arv. Selle taga seisab Eesti varane demograafiline nüüdisajastumine ja rahvastiku vananemise hoogustumine. Eakate suhtarvu poolest kuulus Eestile 1930. aastatel Euroopa riikide hulgas teine koht Prantsusmaa järel.³⁶ Isikute, kelle vanus on teadmata, väga väike arv võrreldes 1934. aasta loendusega on veel üks märk 1941. aasta rahvastiku registreerimise heast korradaminekust.³⁷

³⁵ Sellist järeldust toetab 2011. aasta rahvaloenduse alla üheaastaste laste ja kogurahvastiku kaetusmäärade (vastavalt 97,5% ja 97,9%) võrdlus. (E.-M. Tiit. 2011. aasta rahva ja eluruumide loendus. Metoodika. Tallinn: Eesti Statistika, 2014, lk. 62).

³⁶ Rahvastikuprobleeme Eestis. II rahvaloenduse tulemusi. Vihk IV. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1937, lk. 17.

³⁷ 2000. aasta loendusel jäi vanus teadmata 441 isiku puhul. 2011. aastal sellist olukorda enam ei esinenud, sest rahvastiku üldkogum põhines registriandmetel.

Rahvus ja usk

Eesti kuulub maade hulka, kus rahvastiku etnokultuurilise koostise kohta on kogutud teavet alates esimestest loendustest 19. sajandil. Erandiks polnud ka 1941. aasta rahvastiku registreerimine, mille programmist olid küsimused rahvuse ja usu kohta.

Kaasaegsetes statistikaväljaannetes avaldati kummagi kohta üks arvtabel.³⁸ Need olid sarnase ülesehitusega ning esitasid suurematesse rahvus- ja usurühmadesse kuuluvate isikute arvud soo ja maakondade lõikes (iga maakonna piires linna- ja maarahvastiku ja üksikute linnade kohta). Tabelid põhinesid loenduse lõplikel tulemustel ja käisid ainult tavaloodatud isikute kohta. Nii rahvuse kui usu puhul on märgatav rühmade, kelle kohta andmeid esitati, arvu vähenemine. Rahvuse puhul on tabelis eristatud kaheksat rühma (eestlased, venelased, rootslased, lätlased, poolakad, soomlased, ingerlased ja leedulased), ülejäänute kohta on teave esitatud koondina (muud rahvused). Suurematest vähemusrahvustest ei toodud 1941. aasta loendusel välja sakslaste ja juutide arvu. Tegemist pidi olema teadliku väljajätuga. Sakslaste puhul võib seletuseks olla, et ümber- ja järelümberasumise tõttu võidi baltisakslasi lugeda Eestis vähemusena kadunuks. Juutide eristamisest loobumine ei peaks tollast olukorda arvestades üllatav olema. Usuteave esitati seitsme eri rühma kohta (luterlased, õigeusklikud, baptistid, katoliiklased, adventistid, metodistid ja taarausulised), lisaks olid tabelis koonditena esitatud teistesse kristlikesse konfessioonidesse kuuluvad, teistesse mittekristlikesse konfessioonidesse kuuluvad ning usuta isikud.

Rahvuse ja usu puhul tõi arhiiviotisingu publitseeritud teabele vähe lisa. Ühes allikas on loetletud venelaste ja rootslaste asualad.³⁹ Eesti Statistika Valitsuse materjalide hulgast õnnestus leida saksa keeles vormistatud masinakirjaline tabel juutide arvu kohta.⁴⁰ Selle kohaselt loendati Eestis 1. detsembril 1941 kokku 27 juudi rahvusest isikut, neist kolm neljandikku Tallinnas või mujal Harjumaal. Leiu kontekstist ei selgu, kelle algatusel tabel koostati ja milks seda kasutati. Võimalik, et tabeli tellijaks ja kasutajaks olid Saksa julgeolekuasutused.

Julgeolekupolitsei arhiivis säilitatakse ettekannet Eestis elanud rootslaste kohta („Die Schweden in Estland“).⁴¹ Ettekande juurde kuulub kaart, mis annab ülevaate eestirootslaste paiknemisest ja arvust nende peamistel asualadel Eesti lääne- ja loodeosas. Kaardil olev selgitus kinnitab, et teabe allikaks on 1941. aasta loendus. Erinevalt trükkis avaldatud andmetest on eestirootslasi puudutav teave esitatud kohalike omavalitsuste täpsusega, seega on selle saamise eelduseks loendusmaterjali eraldi töötlus. Piirkonniti olid eestirootslaste arvud järgmised (andmed on kaardile kantud punktidenähtuna, üks punkt tähistas 25 inimest): Haapsalu 100, Keilas 25, Naissaarel 75, Noarootsis 1050, Nõval 250, Orul 25, Padisel 175, Pakri saartel 175⁴², Riguldil 1350, Ruhnus 275, Tallinnas 550 ja Vormsil 2075 – kokku 6125 rootsi rahvusest inimest. Kaardile kantud andmed ei hõlma kõiki 1941. aastal Eestis elanud rootslasi (vt. 4. tabelit).

Tabelis 4 on esitatud eri rahvus- ja usurühmadesse kuulunud isikute arv, kõrvutatult viimase sõjaeelse loendusega. Andmetest nähtub, et rahvaarvu vähenemine puudutas vähemusrahvusi eestlastega võrreldes rohkem. Suurim kahanemine puudutas juute, kes 1941. aasta detsembriks olid etnilise rühmana lakanud olemast. Palju väiksem polnud ka koondrühma „muud rahvused“ arvu muutus (–81,3%). Selle rühma vähenemine peegeldab sakslaste ümberasumist. Nagu öeldud, 1941. aasta loenduse tulemustes sakslasi eraldi rühmana enam välja ei toodud, mistõttu nende täpse arvu kindlakstegemine pole võimalik.

³⁸ Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland, nr. 3/4 März-April 1942, lk. 66–69.

³⁹ RA, ERA, f. R-65, n. 2, s. 126.

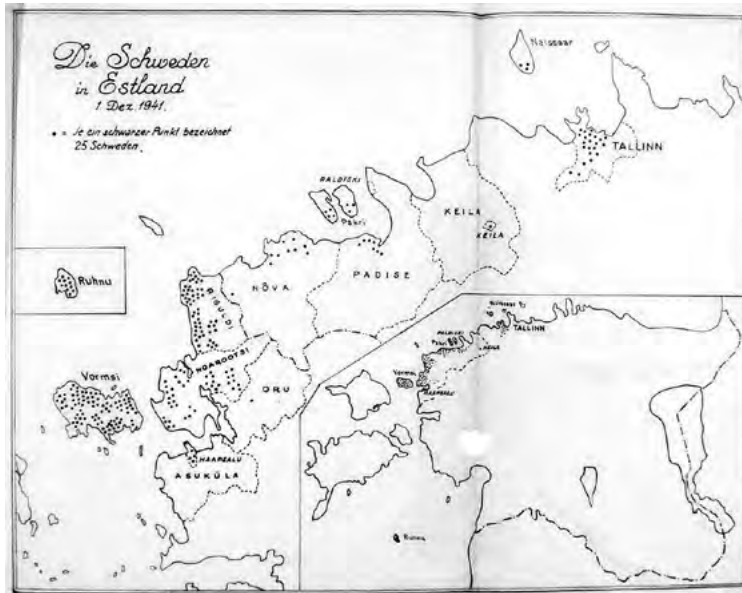
⁴⁰ RA, ERA, f. R-241, n. 2, s. 160.

⁴¹ RA, ERA, f. R-64, n. 1, s. 8.

⁴² Pakri saartel loendati 1. detsembril 1941 kokku 200 inimest, kelle hulka kuulus 177 rootslast, 16 venelast, 6 eestlast ja 1 poolakas. Ühe vähese omavalitsusena on Pakri saarte loendusnimekirjad säilinud (TLA, f. 393, n. 1, s. 17).

Nagu eespool mainitud, ei kuulunud pärast Eesti territooriumi vabastamist *resp.* okupeerimist Saksamaalt siia saabunud isikud täiendatud loendusjuhendi kohaselt registreerimisele. Tabelis 4 esitatud arvud osutavad siiski võimalusele, et loenduse käigus registreeriti ka saksa rahvusest isikuid. Loendatud sakslaste tõenäoline koguarv võib jääda vahemikku 1400–2000 inimest, 1934. aastaga võrreldes vastaks sellele vähenemine 87,8% kuni 91,4% võrra.⁴³ Tagantjärele on raske öelda, kas tegemist oli loendusjuhendi vastava sätte juhusliku eiramisega või selle kavakohase mittekohaldamisega endistele Eesti elanikele, kes Saksamaalt 1941. aasta sügisel naasid. Samuti on teada, et väike arv sakslasi jäi Eestisse ka pärast järelümberasumise lõppu.

Rootsi vähemusrahvuse peamised asualad.

RA, ERA, f. R-64, n. 1, s. 8.

Sõjaeelse Eesti teiste suuremate vähemusrahvuste (venelased, rootslased ja lätlased) puhul oli muutuse määr palju väiksem kui juutidel ja sakslastel, kuid ületas siiski eestlaste vastavat näitajat. Venelaste arvu eestlaste omaga võrreldes ulatuslikumat vähenemist on seletatud pärast Oktoobrirevolutsiooni Venemaalt Eestisse elama asunute sagedase represseerimisega NKVD poolt 1940.–1941. aastal ja sagedasema evakueerumisega NSV Liidu tagalasse; lätlaste puhul on tähelepanu juhitud teisi vähemusrühmi edestanud assimilatsioonile eestlastega.⁴⁴ Erandi moodustavad vähemusrühmade hulgas vaid soomlased, keda registreeriti 1941. aastal mõnevõrra rohkem kui eelnenud loendusel. Tabelist nähtub, et erandi võis põhjustada Eestis elanud ingerlaste suurenenud kalduvus määratleda end soomlasena (soomlasi ja ingerlasi koos käsitledes osutub vähenemismäär sarnaseks eestirootslaste omale).

Teistest rahvustest elanike arvu ulatuslikuma vähenemise tõttu suurenes eestlaste osatäht-

⁴³ Miinimumhinnangu (1400) aluseks on eeldus, et koondrühma „muud rahvused“ kuuluvate mitesakslaste arv ajavahemikul 1934–1941 üldse ei vähenenud. Arvuni 2000 jõuame eeldusel, et mitesakslaste arv kahanes aastate 1934 ja 1941 võrdluses samal määral kui vähemusrahvuste hulka kuuluvate isikute arv keskmiselt.

⁴⁴ K. Katus, A. Puur, L. Sakkeus. The demographic characteristics of national minorities in Estonia. – W. Haug, P. Compton, Y. Courbage (toim.). The Demographic Characteristics of National Minorities in Certain European States. Strasbourg: Council of Europe Publishing, lk. 50–52.

sus rahvastikus 1941. aastal detsembriks 90,8%-ni (1934. aastal 88,1%). Tuleb tähele panna, et info puudumise tõttu erikorras loendatute rahvuse kohta oli eri rahvustesse kuuluvaid isikuid tegelikkuses mõnevõrra rohkem, kui 4. tabelis esitatud arvudest paistab. Eeldades, et erikorras loendatute jaotus rahvusrühmade vahel vastab tavakorras loendatute omale, ulatus eestlaste koguarv 1941. aasta detsembris tõenäoliselt 924 000-ni ja vähenemine võrreldes 1934. aastaga piirdus 6,9%-ga. Samadel eeldustel võis venelaste arv ulatuda 74 000-ni ja vähenemismäär jääda 20% piiresse. Ülejäänud rühmade puhul on eriloendatute rahvuse kohta tehtud oletuse mõju väike (rootslasi lisanduks pisut üle 100 inimese, lätlasi 80, soomlasi ja poolakaid paarikümne ringis, leedulasi ja ingerlasi veel vähem).

Tabel 4. Rahvus ja usk. Loendused 1941 ja 1934.

Rahvus	1941	1934	Muutus (%)	Usk	1941	1934	Muutus (%)
Eestlased	907 979	992 520	-8,5	Luterlased	795 705	874 026	-9,0
Venelased	72 848	92 656	-21,4	Õigeusklikud	177 516	212 764	-16,6
Rootslased	6 487	7 641	-15,1	Baptistid	8 323	8 752	-4,9
Lätlased	4 415	5 435	-18,8	Katoliiklased	2 216	2 327	-4,8
Poolakad	1 520	1 608	-5,5	Adventistid	1 973	2 310	-14,6
Soomlased	1 124	1 088	3,3	Metodistid	1 032	1 242	-16,9
Ingerlased	522	841	-37,9	Muud kristlased	4 554	4 911	-7,3
Leedulased	213	253	-15,8	Taarausulised	184	171	7,6
Juudid	27	4 434	-99,4	Muud mitte-kristlased	193	4 525	-95,7
Muud rahvused	3 463	18 371	-81,4	Usuta	3 321	7 093	-53,2
Teadmata	1 313	1 566	-16,2	Teadmata	4 867	8 292	-41,3
Eriloendatud	17 927	Eriloendatud	17 927
Kokku	1 017 811	1 126 413	-9,6	Kokku	1 017 811	1 126 413	-9,6

Allikas: Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland, nr. 3/4 März-April 1942, lk. 66–69. Rahvastiku koostis ja korteriolud. 1. III 1934 rahvaloenduse andmed. Vihk II. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo, 1935, lk. 47–53, 118–121.

Usurühmade dünaamikas ilmnevad erinevused kordavad põhijoontes rahvuste puhul täheldatud mustrit. Nii seisab mittekristlikke usundeid järginud eestimaalaste arvu märkimisväärse vähenemise (95,7%) taga juudiusuliste rühma kaotsimine. Õigeusklike arvu peaaegu kaks korda suurem kahanemine luterlastega võrreldes peegeldab aga vene vähemusrahvuse ja eestlaste erinevust. Tähelepanu väärib ka „usuta“ isikute arvu järsk vähenemine (53,3%), võrreldes 1934. aasta loendusega – ilmalikustumise süvenemist arvestades oleks ootuspärasem olnud selle rühma stabiilsus või isegi mõõdukas suurenemine. „Usuta“ isikute arvu vähenemise põhjuseks võib pidada koondumist noorematesse aastakäikudesse, keda 1941. aasta rahvastikukaotused kõige rohkem puudutasid.⁴⁵ Samuti võib tulemusel kajastuda esimesel sõjasuvel NSV Liitu evakueerunute (nende hulgas oli palju juunipõrdega kaasa läinuid) rahva enamusest erinev maailmavaade. Samad tegurid võivad olla ka usuküsimusele vastamata jätnute arvu kahanemise taga.

⁴⁵ Rahvastiku koostis ja korteriolud. 1. III 1934 rahvaloenduse andmed. Vihk II. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo, 1935, lk. 47–53, 118–121.

Sarnaselt vanusega ei anna puuduvate vastuste esinemissagedus ka rahvuse ja usu puhul alust arvata, nagu oleks 1941. aasta loenduse puhul toimunud tagasimineku kogutud teabe kvaliteedis. Rahvuse puhul jäi vaegteabe määr (0,1%) samale tasemele kui 1934. aasta loendusel, usuküsimuse puhul oli see paari protsendikümnendiku võrra varasemast väiksem (0,5%).⁴⁶

Majandusharud ja töötus

1941. aasta loenduse üks eesmärgi oli ülevaate saamine rahvastiku elatusallikatest ja majandusolukorrast.⁴⁷ Loendusküsimustiku tööhõivet puudutav osa paistab silma üksikasjalikkusega ega jää selle poolest maha 1934. aasta loenduse ankeedist. Pigem vastupidi, sest 1941. aastal koguti rahvastiku majandustegevuse kohta teavet kaheselt: lisaks loenduse toimumisaja olukorrale tuli teavet anda ka sõjale eelnenud situatsiooni kohta (seisuga juuni 1941). Tööhõive ja töötusega seotud küsimuste kaalu peegeldab seegi, et nende juurde kuuluvad selgitused hõlmavad poole loendusjuhendi kogumahu.

Kogutud teabe üksikasjalikkusest hoolimata ei publitseeritud tööhõivesse puutuvaid loendustulemusi teiste teemadega võrreldes suuremas mahus. Eestimaa kindralkomissariaadi statistikaväljaandes avaldati kaks väikest tabelit tööealise rahvastiku (vanusrühmad 18–64) kohta.⁴⁸ Neist esimeses esitati eri majandusharudest (põllumajandus, tööstus, kaubandus, transport ja side, ühiskondlik tegevus, maja- ja isikuteenimine) elatist saavate isikute arv soo- ja vanusrühmade (18–19, 20–24, ..., 60–64) lõikes, teises tabelis soo ja maakondade (iga maakonna piires linna- ja maarahvastiku ning üksikute linnade) lõikes. Mittetöötavate isikute puhul võeti rühmitamisel aluseks varasem (töötutel, ajutiselt haigestunud) või talle ülalpidamist andva leibkonnapea (ülalpeetavatel) majandusharu. Pensionist, kapitalist, eluaseme üürileandmisest, toetustest vms. elatuvaid isikud käsitleti eraldi rühmana, väljaspool tööharusid seisvatena. Paraku sisaldavad avaldatud tabelid vastuoksusi.⁴⁹

Publitseeritud materjalile lisaks leidub Eesti Statistika Valitsuse arhiivis kaust pealkirjaga „Bevölkerung nach Wirtschaftszweigen. Zählung vom 1. XII 1941“.⁵⁰ See sisaldab arvtabeleid rahvastiku jaotusega majandusharudesse maakondade, linnade ja valdade lõikes ning eri harudest ülalpidamist saanud isikute vanuse kohta (alla 18, 18–19, 20–24, ..., 60–64, 65+). Erinevalt trükis avaldatust hõlmavad need kõiki vanusrühmi (mitte üksnes tööealisi).

Rahvastiku majandusharudesse jaotamisel pole kõrvale jäetud ka erikorras loendatuid. Kõige suurema hulga eriloendatute (11 242 isiku ehk 62,4%) tööharuks on märgitud ühiskondlik tegevus; juuresolevas ülevaates on selgitatud, et ühiskondliku tegevuse alla on märgitud Eesti Omakaitse teenistuses olevad isikud. Eriloendatute teise suure rühma (6273 inimest, 35%) moodustavad väljaspool tööharusid seisvad isikud. Sellesse kuuluvate isikute tausta ülevaate koostajad paraku täpsustanud ei ole, kuid analoogia põhjal 1934. aasta loendusega võisid vähemalt osa sellest rühmast moodustada vangid.⁵¹ Väikesel arvul on erikorras loendatute hulgas ka teistest majandusharudest elatist saanud isikuid (165 tööstusest, 17 kaubandusest, 211 transpordist ja sidest ning 5 maja- ja isikuteenimisest). Põllumajandusest elatist saavaid

⁴⁶ 2011. aasta loendusel oli vaegteabe määr rahvuse puhul samuti 0,1%, praegust usuteavet on ilmalikustumise tõttu keeruline tollasega võrrelda.

⁴⁷ 1941. aasta loendusel koguti teavet õpitud kutse, tööharu (majandusharu), töökoha (ettevõtte, asutus), sotsiaalkihi, ameti ja töötuse kohta. Loenduse programmist ja üksiküsimuste juures rakendatud määratlustest oli põhjalikumalt juttu varasemas artiklis (Rahvastiku registreerimine Eestis 1. detsembril 1941: taust, korraldus, allikad, lk. 37–57).

⁴⁸ Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland, nr. 3/4 März-April 1942, lk. 63–65.

⁴⁹ Tööealiste koguarv tabelites ei ühti loendusel esialgse ega lõpliku fikseeritud 18–64-aastaste arvuga. Konkreetsetest majandusharudest elatist saavate isikute arv ei lange neis tabelites kokku. Seletust sellele lahknevusele ei õnnestunud leida.

⁵⁰ RA, ERA, f. R-241, n. 2, s. 160.

⁵¹ Tööhärad ja leibkonnad. 1. III 1934 rahvaloenduse andmed. Vihk III. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo, 1935, lk. 11.

erikorras loendatute hulgas ei ole, majandusharu on teadmata 14-l erikorras loendatud isikul.⁵²

Tabelis 5 esitatud andmetest nähtub, et 1934. aastaga võrreldes vähenes kõige rohkem (37,3%) kaubandusest ülalpidamist saanute hulk (kõnealusesse harusse liigitati ka toitlustus- ja majutusasutused, pangad, kindlustusseltsid jms.). Eelnenud sovetiseerimist ja sõjaaja kitsikust arvestades ei ole see üllatav. Ka väljaspool tööharusid seisnud isikute arvu keskmisest kaks korda suurem vähenemine (20,5%) peegeldab ilmselt esimese Nõukogude aasta mõju. Kõnealusesse rühma kuulusid omanditulust või Eesti Vabariigi pensionist elatunud isikud, kes juunipöörde järel mitte üksnes ei kaotanud senise elatusallika, vaid langesid sageli ka Nõukogude repressioonide ohvriks. 1941. aasta loenduse tulemustes peegeldub ka vähenenud nõudlus kodu- ja isikuteenuste järele.

Tabel 5. Majandusharud (hõivatud ja nende ülalpeetavad leibkonnaliikmed), loendused 1941 ja 1934.

Majandusharu	1941	1934	Muutus (%)
Põllumajandus	618 910	662 561	-6,6
Tööstus	168 049	195 949	-14,2
Kaubandus	34 814	55 569	-37,3
Transport ja side	36 818	38 193	-3,6
Ühiskondlik tegevus	86 572	73 642	17,6
Maja- ja isikuteenimine	15 138	18 946	-20,1
Väljaspool nimetatud tööharusid	44 246	55 626	-20,5
Teadmata	13 264	25 927	-48,8
Kokku	1 017 811	1 126 413	-9,6

Allikas: RA, ERA, f. R-241, n. 2, s. 160; Tööharud ja leibkonnad. 1. III 1934 rahvaloenduse andmed. Vihk III. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo, 1935, lk. 14–21.

Suurematest majandussektoritest vähenes tööstusega (hõlmas ka ehitust ning elektri- ja veevarustust) seotud isikute arv üle kahe korra rohkem kui põllumajanduses ülalpidamist saanute hulk. Suhteliselt väike oli transpordi- ja sidevaldkonna kahanemine. See näitab kommunikatsioonide tähtsust sõja oludes, milles võis oma rolli mängida Eesti geograafiline asend Saksa idarinde varustamise seisukohalt olulise piirkonnana. Võrreldes 1934. aastaga suurenes ainsana ühiskondliku tegevuse (haridus, tervishoid, kultuur, riigi- ja omavalitsusteenistus, vabad kutsealad ja riigikaitse) vallas hõivatute ja nende pereliikmete arv (17,6%). Kasvu põhjusena märgib Eesti Statistika Valitsuse aruanne Eesti Omakaitse teenistuses olevate isikute suurt hulka.⁵³ Majanduse struktuuri tervikuna käsitledes nähtub põllumajandussektori osatähtsuse kasv võrreldes tööstusega. Selle üks põhjus võib olla 1941. aasta mobilisatsioon ja evakuatsioon Nõukogude tagalasse, mis viis Eestist ära suhteliselt rohkem põhjapoolsete tööstuspiirkondade elanikke.

Sarnaselt artikli eelnevates osades käsitletud tunnustega ei ilmne ka majandusharude puhul 1941. aasta andmetes vaegteabe määra suurenemist.

Eesti Statistika Valitsuse arhiivimaterjalide hulgas leidub ka mitmeid trükis avaldamata tabelleid töötuse kohta.⁵⁴ Töötute määratlemine põhines kahel loendusküsimusel. Neist esi-

⁵² Transpordi ja side vallast elatist saanud 211 isikut olid 1. detsembril väljaspool Eestit tööülesandeid täitnud Raudteevalitsuse töötajad. (RA, ERA, f. R-273, n. 1, s. 273)

⁵³ RA, ERA, f. R-241, n. 2, s. 160

⁵⁴ RA, ERA, f. R-76, n. 1, s. 50.

mesega tehti kindlaks, et isik ei oma tasustatavat tööd; jaatava vastuse korral täpsustati teise küsimusega, kas isik vajaks seda enda ülalpidamiseks. Niisugune mitmeastmeline töötuse määratlemine on kasutusel ka nüüdisaegses tööhoive statistikas.⁵⁵ Loenduse tulemuste kohaselt oli Eestis 1. detsembril 1941 ilma tööta 65 142 tööelist (vanuses 18–64) isikut, tasulist tööd vajas neist 45 984 ehk üle kahe kolmandiku. Rahvastikuga suhestatuna oli ilma tööta 10,8% ja vajas tööd 7,6% tööelistest. Tööd vajavaid eestimaalasi oli 1941. aasta talvel rohkem kui üleilmse majanduskriisi ajal 1930. aastate algupoolel.⁵⁶

Lisaks töötute arvule annavad loenduse tulemused teavet ka töötuse levimusest rahvastikurühmiti. 1941. aasta detsembris moodustasid töötutest enamiku naised, tööd vajavate isikute seas oli naiste osatähtsus 70,7%. Suhestatuna tööeliste arvuga oli tööd vajavate osa naiste seas (9,2%) peaaegu kaks korda suurem kui meestel (5,4%). Selline sooline muster oli vastupidine 1930. aastate olukorrale, mil töötuid mehi oli naistega võrreldes märgatavalt rohkem.⁵⁷ Mustrite teisenemise põhjus oli ilmselt tööeliste meeste arvu suurem vähenemine naistega võrreldes, samuti nõudluse kahanemine enamasti naistööjõudu tarvitanud majandusharudes (kaubandus, maja- ja isikuteenimine). Meeste sundmobiliseerimine 1941. aasta suvel veeretis pere ülalpidamise paljudes leibkondades naiste õlule. Sarnaselt sõjaelsele olukorrale oli töötuse probleem teravam linnades, kus tööd vajavate inimeste suhtarv ületas maapiirkondade vastavat näitajat meestel üle kahe ja naistel koguni üle nelja korra. Loendustulemuste põhjal võib seega väita, et sõda pani ainelise toimetuleku seisukohalt kõige raskemasse olukorda linnades elavad naised.⁵⁸

Loenduse töötust puudutavate tulemuste alusel on võimalik hinnata tööga hõivatute hulka ja hõivemäärasid nii meestel kui naistel ning eri vanusrühmades. 1941. aasta detsembris võis 18–64-aastastest olla tööga hõivatud 233 200 meest ja 306 000 naist, hõivemäär vastavalt 93,5% ja 86,2%. Loenduse andmeid kasutati Eesti Omavalitsuse poolt ka toiduainete ratsioonierimiseks vajalike plaanide koostamisel. Trükkis avaldatud kokkuvõtte järgi oli taludes toidul 76,2% ja väljaspool talusid 23,8% maarahvastikust.⁵⁹

Leibkonnad

1941. aasta loendusel koguti põhiteavet ka leibkondade kohta. Ühte leibkonda kuuluvaiks loeti isikud, kes jagasid eluaset ja olid ühisel toidul. Enamasti olid leibkonnaliikmed ka peresidemetega seotud, kuid leibkonda võisid kuuluda ka mittesugulased (teenijad, allüürnikud jt.). Andmed leibkonnaliikmete kohta (perekonna-, ees- ja isanimi, vanus ja suhe leibkonnapeaga) märgiti leibkonnapea loenduslehel olevasse tabelisse.⁶⁰

Loendusandmete töötlusel pöörati leibkondadele vähe tähelepanu, kaasaegsetes statistikalväljaannetes ei avaldatud sel teemal ühtegi tabelit. Eesti Statistika Valitsuse arhiivimaterjali hulgas leidub siiski üks säilik, kust selgub tavaleibkondade ja ühiselumajades (asutusleibkondades) elavate isikute arv maakondades, linnades ja valdades.⁶¹ Tavaleibkondade hulgas oli

⁵⁵ The European Union labour force survey. Methods and definitions 2001. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2003.

⁵⁶ Riigi Statistika Keskbüroo poolt läbi viidud uuringute kohaselt ulatus tööta olevate isikute koguarv Eestis 1931/32. ja 1933/34. aasta talvel ligikaudu 40 000-ni. Neist „tööd hädaliselt vajavateks ja seega tõeliselt töötaolu all kannatanuiks“ luges RSKB 26 000 inimest. (H. Reiman. Töötaolu 1933/34. a. talvel. 1. III 1934. rahvaloenduse andmeil. – Eesti Statistika 1935, nr. 158 (1), lk. 3)

⁵⁷ H. Reiman. Töötaolu 1933/34. a. talvel, lk. 3.

⁵⁸ RA, ERA, f. R-241, n. 1, s. 620.

⁵⁹ Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland, nr. 3/4 März-April 1942, lk. 70–71. Vallavalitsuste poolt kohtadel tehtud kokkuvõtted andsid maarahvastiku koguarvuks 693 429, mis oli 2208 inimese (0,3%) võrra suurem kui Eesti Statistika Valitsuse poolt avaldatud lõplik maaelanike arv.

⁶⁰ RA, ERA, f. R-1153, n. 1, s. 61.

⁶¹ RA, ERA, f. R-241, n. 2, s. 161.

eristatud kahe- ja enamaliikmelisi ning üheliikmelisi leibkondi (üksielavaid isikuid). See teave on 6. tabelis esitatud võrrelduna 1934. aasta loenduse andmetega.

Rahvaarvu peaaegu kümnendikuni ulatunud vähenemise taustal on leibkondade arvu muutus väike (–1,8%). See näitab, et leibkondade struktuuris oli 1941. aastal toimunud nihe väiksemate leibkondade kasuks. Rahvaarvu kahanemisele vaatamata suurenes kõige väiksemate, ühest isikust koosnevate leibkondade arv loenduste võrdluses tervelt 15,8% võrra. Kui 1934. aastal oli keskmises Eesti leibkonnas 3,2 liiget, siis 1941. aastal oli leibkonna liikmete keskmine arv 2,93. Leibkondade väiksemaks muutumist põhjustasid kindlasti olulisel määral repressioonid ja sõda, kuid ainult nende teguritega muutust seletada ei tuleks. Leibkondade suuruse vähenemise näol on tegemist pikemaajalise suundumusega, mille tõukejõududena osutasid kaasaegsed vähenevale laste arvule peredes ja heaolu suurenemisele.⁶² Samuti aitas leibkonnaliikmete keskmist arvu kahandada erikorras loendatud isikute arvu suurenemine võrreldes 1934. aasta loendusega. Paljud erikorras loendatud kuulusid mõnda leibkonda, kuid viibisid sellest lühema- või pikemaajaliselt eemal. See seletab ilmselt ka tavaleibkondadest väljaspool loendatud isikute arvu suurenemist.

Tabel 6. Tavaleibkondade ja väljaspool tavaleibkondi loendatud isikute arv, 1941. ja 1934. aasta loendus

Leibkonnad/isikud	1941	1934	Muutus (%)
Tavaleibkondade arv	339 373	345 494	-1,8
sh. kahe- või enamaliikmelised	250 138	268 493	-6,8
sh. üheliikmelised	89 235	77 001	15,8
Väljaspool tavaleibkondi loendatud isikute arv ⁶³	23 764	19 469	22,1

Allikas: RA, ERA, f. R-241, n. 2, s. 161; Rahvastikuprobleeme Eestis. II rahvaloenduse tulemusi. Vihk IV. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1937, lk. 80–81.

Loenduse tulemus 1939–1941 rahvastikumuutuse taustal

Enne 1941. aasta loenduse ettevalmistuste käivitumist oli Eestis alanud teinegi suurem informatsiooni kogumise aktsioon, mille eesmärk oli NSV Liitu viidud inimeste arvu kindlakstegemine. See kohaliku algatusena sündinud tegevus võttis organiseeritud vormi 4. septembril 1941, kui Tallinnas, Saksa julgeolekupolitsei alluvuses moodustati äraviidud ja mobiliseeritud eestlaste registreerimisbüroo (*ZEV – Zentralstelle zur Erfassung der verschleppten und mobilisierten Esten*).⁶⁴ ZEV-i andmekogumise tulemused avaldati ajakirjanduses ja 1943. aastal ilmunud raamatus „Eesti rahva kannatuste aasta“, samuti on need andmed olnud peamiseks aluseks 1980. aastate lõpust ja hilisemast ajast pärinevatele okupatsioonide inimkaotusi puudutanud käsitlustele.⁶⁵ Viimastele toetudes on allpool püütud hinnata 1941. aasta loenduse tulemuste kooskõla 1939. aasta algusest kuni loenduseni toimunud rahvastikumuutustega.

Riigi Statistika Keskbüroo andmetel elas Eestis 1939. aasta algul 1 133 917 inimest.⁶⁶ Järg-

⁶² Rahvastiku leibkondlik koostis. – Rahvastikuprobleeme Eestis. II rahvaloenduse tulemusi. Vihk IV. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo, 1937, lk. 80–100.

⁶³ 1941. aasta loenduse väljaspool tavaleibkondi elavate isikute arv on saadud erikorras ja ühiselumajades loendatud isikute summana.

⁶⁴ E. Tambek. Tõus ja mõõn. Mälestusi kodumaalt. Kaks okupatsiooni. Tallinn: Olion, 1993, lk. 128–131.

⁶⁵ World War II and Soviet occupation in Estonia. A damages report. Tallinn: Perioodika, 1991; Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005; Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, 2006.

⁶⁶ 1939–1941 elanike, sündide ja surmade arv on kättesaadav Statistikaameti andmebaasist (www.stat.ee).

neva kolme aasta jooksul registreeriti riigis 56 456 elussündi (1939. aastal 18 475, 1940. aastal 18 407 ja 1941. aastal 19 574) ning 59 827 (aastate lõikes vastavalt 17 101, 19 024 ja 23 702) surma. Surmade arvu suurenemise tõttu muutus loomulik iibe 1940. aastal negatiivseks, kolme aasta kokkuvõttes vähendas surmade arvu ülekaal sündidest rahvastikku 3371 inimese võrra.⁶⁷

Esimese suurema panuse rahvaarvu vähenemisse andis ümber- ja järelümberasumine Saksamaale. Ümberasumise (oktoobrist 1939 maini 1940) ja järelümberasumise (jaanuarist aprillini 1941) käigus Eestist lahkunute kohta võib kohata mõnevõrra erinevaid arve, kuid lahknevus nende vahel pole eriti suur. Käesolevas on lahkunute arvaks võetud 21 400, mille puhul on viidatud sihtriigi (Saksamaa) arvepidamisele.⁶⁸ Kui see koguarv on õige, siis pidi koos sakslastega lahkunute seas olema umbes 5700 muust rahvusest isikut (peamiselt muidugi eestlasi), sest eestisakslaste arv oli 1930. aastate lõpuks vähenenud 15 700 piirimaile. Suur-Saksamaale ümberasunutele lisaks vähendas registreeritud ränne 1. jaanuarist 1939 1. septembrini 1940 Eesti rahvaarvu veel 1865 inimese võrra (1589 inimest 1939. aastal ja 276 inimest 1940. aasta esimese kaheksa kuuga).⁶⁹

Teise suure inimkaotuste kategooria moodustavad Nõukogude esimese okupatsiooni ajal arreteeritud. ZEV-i koostatud arreteeritute nimekirjades oli 7926 isikut, Eesti Represseeritute Registri Büroo (ERRB) hinnangul ulatus ajavahemikul juunist 1940 kuni Nõukogude esimese okupatsiooni lõpuni arreteeritute arv 8000-ni.⁷⁰ Ellu jäi neist erinevatel hinnangutel vaid 2–8%. Järgmise kaotuse tõi 1941. aasta juuniküüditamine. ZEV-i nimekirjade viimane versioon sisaldas 10 205 küüditatud isikut, kuid Saksa võimude keelu tõttu olid sellest välja jäetud küüditatud juudid. Vello Salo avaldatud erinimestiku järgi viidi juuniküüditamisel Eestist ära vähemalt 439 juuti, Eesti NSV Ülemnõukogu erikomisjoni hinnangul võis nende arv ulatuda kuni 500-ni.⁷¹ ERRB koostatud juuniküüditatute nimekirjas on 10 861 isikut, kuid see nimestik sisaldab ka väikese arvu sundasumisel sündinud lapsi ning küüditamisnimekirjadesse kantud, kuid äraviimisest pääsenud isikuid.⁷²

Arvuliselt kõige suurema kaotuse põhjustas 1941. aasta suvel NSV Liidu korraldatud ajateenijate ja reservväelaste mobilisatsioon (aastakäigud 1896–1922), ehkki selle alustamisega viivitati ning vaid vähestes piirkondades suudeti teenistusse võtmise enam-vähem täielikult läbi viia. ZEV-i nimekirjadesse oli kantud 33 304 sundmobiliseeritud meest.⁷³ Lisaks kanti nimekirjadesse 5573 Eestist pärit meest, kes olid 1941. aasta suvel tegevteenistuses Punaarmee 22. territoriaalkorpuses ja sattusid selle koosseisus Venemaale. Juulist septembrini toimunud lahingutes läks neist umbes 4500 Saksa poolele üle (ZEV-i andmetel).⁷⁴ Kui eeldada, et enamik ületulnutest oli 1. detsembriks koju tagasi jõudnud või asus filtratsioonilaagrites, siis peaks tegelik kadu territoriaalkorpusega Venemaale viidute osas jääma suurusjärku 1000 meest.

⁶⁷ Tegelikult oli surmade ülekaal suurem, sest vägivaldsete surmade registreerimine polnud kaugeltki täielik. Seda kinnitab Perekonnaseisumeti arhiivis säilitatavate ajavahemiku 1941–1945 surmaaktide analüüs (World War II, 1990, lk. 37–38). Vt. ka Estonia 1940–1945, 2006, lk. 641. Registreerimata jäänud surmad kajastuvad rahvastikukaotuste teistes kategooriates.

⁶⁸ RA, ERA, f. R-358, n. 2, s. 23. Ümardatuna esitab sama arvu ka Estonia 1940–1945, 2006, lk. 462.

⁶⁹ A. Tomberg. Ülepiiriliiklus 1939. a. – Eesti Statistika 1940, nr. 220(3), lk. 148–151. 1940. aasta esimese kaheksa kuu rändesaldo on arvatud jääkmeetodil (rahvaarvu kogumuutuse ja loomuliku iibe vahena). 1941. aasta kohta rändestatistika puudub, sest alates maist ei saanud Statistikaamet aadressbüroodest elukohavahetuste kohta teavet (Statistische Berichte für das Ostland 1942, nr. 7/8, lk. 261).

⁷⁰ Valge raamat, 2005, lk. 30.

⁷¹ V. Salo (koost.). Küüditatud 1941. Üldnimestik Tartu Instituudi arhiivis ja arhiivraamatukogus (Torontos) ning Eesti Represseeritute Registri Büroos (Tallinnas) leiduva andmestiku põhjal seisuga 24. veebr. 1993. Toronto: Maarjamaa, 1993, lk. 5–10; World War II, 1991, lk. 33.

⁷² Küüditamine Eestist Venemaale: juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940–1953. Represseeritud isikute registrid, raamat 6. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 2001, lk. 333.

⁷³ World War II, 1991, lk. 34.

⁷⁴ E. Laasi. Mõningate lüünkade täiteks. – Sirp ja Vasar, 24.11.1987; P. Kaasik. Formation of the Estonian Army into the Red Army Rifle Corps. – Estonia 1940–1945, 2006, lk. 789.

Nõukogude tagalasse evakueeritute koguarvuks hinnatakse 20 000–25 000 inimest.⁷⁵ Sellesse rühma kuulusid juunipöörde järel okupatsioonivõimuga aktiivset koostööd teinud isikud, hävituspataljonide liikmed, evakueeritud ettevõtete ja asutuste töötajad, raudteelased, meremehed ning evakueeritute pereliikmed, aga ka näiteks mitme lastekodu kasvandikud koos personaliga. Kuid siia kuulub kahtlemata märkimisväärne osa Nõukogude armee koosseisust. „Valge raamatu“ koostajad on pidanud evakueerituid üheks suhteliselt kõige halvemini dokumenteeritud kontingendiks.⁷⁶

1941. aastal Saksa okupatsiooni ajal hukatud või vangistuses surnud Eesti elanike arvuks on Indrek Paavle saanud 4950 isikut; 868 isiku puhul, kelle täpne surma-aasta on teadmata, peetakse tõenäoliseks hukkamise ajaks samuti 1941. aastat.⁷⁷ Need arvud sisaldavad ka kinnipidamisasutustes surnuid ja omakohtu korras hukatuid.

Lisaks eespool käsitletud kategooriatele on ajavahemiku 1939–1941 inimkaotuste hulka arvatud ka teadmata kadunuks jäänud (ZEV-i nimekirjades 1101 isikut) ja välismaale (enamasti Soome) põgenenud (Leo Tälve hinnangul umbes 500 inimest).⁷⁸ Omaette rühma moodustavad ka 1941. aasta Suvesõja ohvrid. Trükkis on avaldatud 179 hukatu ja 2199 kohtuväliselt mõrvatu nimed, Suvesõjas hukkunute nimestikke leidub ka piirkondlikes uurimustes.⁷⁹ Suvesõja ohvrite puhul võib oletada osalist kattuvust teiste eespool käsitletud rühmadega (nt. rahvastikustatistikas kajastuvad surmad, teadmata kadunud).

Andmed erinevate inimkaotuste määra kohta on koondatud 7. tabelisse. Esitatu põhineb varasematel käsitlustel ega pretendeeri kaotuste hindamisel uuele tulemusele. Eesmärk on selgitada kaotustest tingitud rahvaarvu vähenemise tõenäoline ulatus ajavahemikul 1. jaanuarist 1939 1. detsembrini 1941. Tabelisse kantud arvude liitmine annab antud perioodi rahvastikukao kogusuuruseks 109 600 inimest.⁸⁰ 1941. aasta loenduse tulemuse ja 1939. aasta alguse rahvaarvu võrdlus näitab aga vähenemiseks 116 106. Seega peab 1941. aasta loendusel fikseeritud rahvaarv olema kas 6500 inimese võrra üle hinnatud või tabelis esitatud rahvastikukaotuste koondsumma samavõrra alahinnatud.

Neist kahest variandist tundub mitmel põhjusel usutavam teine. Esiteks tuleb rahvastiku „üleloendamist“ ette harva, 1941. aasta loenduse järel väljendasid kaasaegsed muret hoopis selle üle, et osa elanikest võis jääda loendamata.⁸¹ Teiseks on tabeli koostamisel mõne vahemikuna rahvastikukao puhul eelistatud vahemiku keskväärtust. Näiteks märgitakse Inimisevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni raportis evakueeritute tõenäoliseks arvuks 20 000–25 000 inimest, kadude kogusuuruse arvutamisel on kasutatud arvu 22 500. Kolmandaks ei pruugi hinnangute aluseks olevad kaotuste nimekirjad olla täielikud, eriti siis, kui need koostati tagantjärele. Neljandaks, arvude erinevusele võis kaasa

⁷⁵ P. Kaasik, T. Möldre. Evacuation in 1941 to the rear area in the Soviet Union. – Estonia 1940–1945, 2006, lk. 462.

⁷⁶ Valge raamat, 2005, lk. 32–33.

⁷⁷ I. Paavle (koost.). Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944. Hukatud ja vangistuses hukkunud. Tartu, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002, lk. 7–22; I. Paavle. Estonian citizens and residents executed or deceased in imprisonment in 1941–1944. An overview. – Estonia 1940–1945, 2006, lk. 639–650.

⁷⁸ World War II, 1991, lk. 34; L. Tälve. Repressioonide all kannatas pool Eesti elanikkonnast. „Memento“ teabe- ja ajalootoimkonna ülevaade. – Rahva Hää, 19.–23.11.1991.

⁷⁹ M. Laar, J. Tross (koost.). Punane terror. Stockholm: Välis-Eesti ja EMP, 1996; T. Noormets. Metsavennad suvesõjas 1941: Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Tallinn: Riigiarhiiv, 2003; H. Lindmäe sulest on ilmunud aastatel 1999–2015 käsitlused suvesõjast Tärtumaal, Virumaal, Viljandimaal, Valgamaal, Järvamaal, Võrumaal ja Petserimaal.

⁸⁰ Tuleb tähele panna, et see arv ei peegelda üksnes pöördumatuid inimkaotusi. Osa 1940–1941. aastal Venemaale sattunutest jäi ellu ning naasis hiljem Eestisse. 1941. aasta loenduse seisukohalt pole selle aspekti artiklis eritlemine aga asjakohane.

⁸¹ RA, ERA, f. R-1153, n. 1, s. 63.

aidata ka teatud osa Saksamaale siirdunute naasmine 1941. aasta sügisel ja nende loenduses kajastumine, sellele võimalusele juhiti tähelepanu eespool. Kokkuvõttes võib siiski tõdeda, et lahknevus 1941. aasta loenduse tulemuse ja rahvastikukaotuse suuruse vahel on üsna väike (0,6% rahvaarvust) ja eelmainitud asjaoludega võrdlemisi hästi seletatav. Niisugune tulemus kinnitab mõlema poole suhteliselt suurt usaldusväärust.⁸²

Tabel 7. Rahvastikukao hinnang, Eesti 1. jaanuar 1939 – 1. detsember 1941.

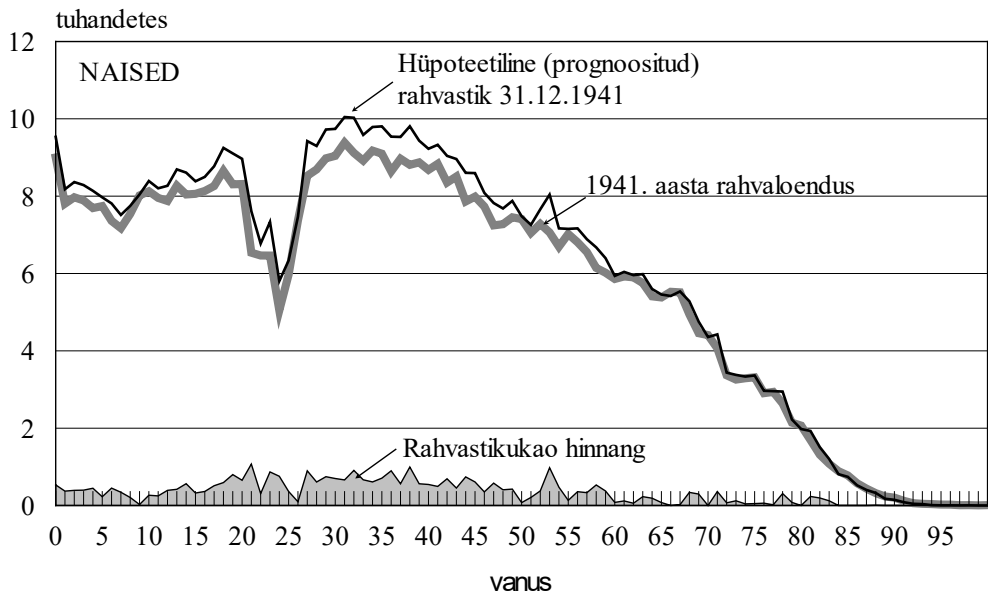
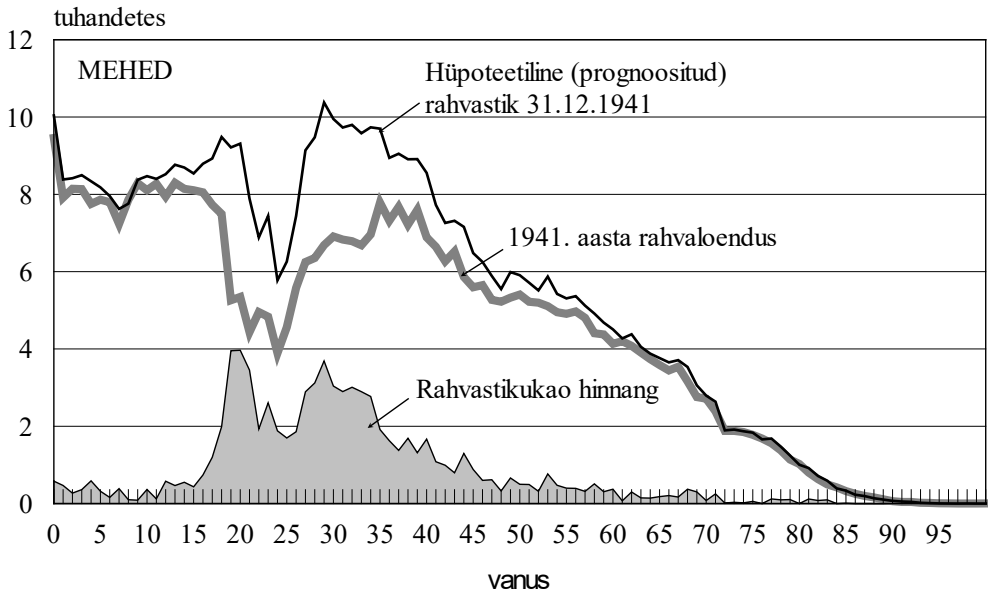
Rahvastikukao kategooriad	Suurus (inimest)
Registreeritud loomulik iive	3000
Saksamaale ümberasujad	21 400
Registreeritud rändeiive (v.a. Saksamaale ümberasujad)	1900
Esimese Nõukogude okupatsiooni ajal arreteeritud	8000
Juuniküüditatud 1941	10 700
Punaarmeele sundmobiliseeritud	33 000
22. territoriaalkorpuse koosseis hukkunud ja Venemaale jäänud	1000
Nõukogude tagalasse evakueeritud	22 500
Suvesõja ohvrid (v. a. muudes kategooriates kajastatud)	2000
Saksa okupatsiooni ajal hukatud või vangistuses surnud	4500
Teadmata kadunud	1100
Välismaale põgenenud	500
Kokku	109 600

Märkus: Arvuliste hinnangute aluseks olevad allikad on viidatud tabelile eelnevas tekstis.

Käesoleva artikli ettevalmistamisel leitud 1941. aasta loenduse detailsed vanusandmed võimaldavad saada senisest täpsema ettekujutuse sellest, kuidas puudutasid ajavahemiku 1939–1941 inimkaotused eri rahvastikupõlvkondi. Aluseks on võetud Tallinna Ülikooli Eesti demograafia instituudis Kalev Katuse arvutatud rahvastiku vanuskoostise andmed seisuga 1. jaanuar 1939 ning tuletatud neist vanusnihke meetodit rakendades rahvastiku hüpoteetiline vanuskoostis 1941. aasta lõpul.⁸³ See hüpoteetiline vanuskoostis näitab, milline oleks olnud Eesti rahvastik siis, kui seda oleks aastatel 1939–1941 vorminud vaid registreeritud loomulik iive. 1941. aasta loendusel fikseeritud tegeliku ja hüpoteetilise vanuskoostise vahe koondab endasse kõigi ülejäänud rahvaarvu vähendanud tegurite (ümberasumine Saksamaale, Eestist põgenemine, arreteerimised, rahvastikustatistikas kajastamata surmad, sundmobilisatsioon ja evakueerimine) mõju. Juuresolevalt joonisel on näha, et mobilisatsiooniealistes vanusrühmades (18–44) vähenes meeste arv 1941. aasta lõpuks enam kui veerandi võrra (keskmiselt 27%), nooremates sundmobilisatsiooni alla kuulunud aastakäikudes võis kadu ulatuda kohati 40%-ni. Ka naiste puhul oli vähenemine kõige märkimisväärsem nooremates tööealistes rühmades (18–44-aastastel naistel keskmiselt 8%). Laste (0–17) arvu vähenemist võib hinnata

⁸² Kooskõla eelnenud rahvastikukaotuste ja 1941. aasta loendusel fikseeritud rahvaarvu vahel on näidanud ka varasemad bilansimeetodit rakendanud käsitlused (E. Tiit. Eesti rahvastik ja selle probleemid. – Akadeemia 1993, nr. 9, lk. 1662–1668; E. Sarv. Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all. – Akadeemia 2001, nr. 7, lk. 1407–1412). Mõne kaokategooria puhul on nimetatud autorid opereerinud käesoleva artikliga võrreldes suuremate arvudega. Näiteks on kaoks loetud kõik 22. territoriaalkorpuse koosseis ära viidud (ligi 6000 meest), ehkki umbes 80% neist läks sakslaste poole üle. 1941. aasta loenduse ajaks olid need mehed Eestisse tagasi jõudnud või asusid filtratsioonilaagris. Siinsetest mõnevõrra suuremaid arve on kasutatud ka evakueeritute ja arreteeritute puhul.

⁸³ Erikorras loendatud on selle arvutuse tegemisel jaotatud tööealiste (18–64) vanusrühmade vahel.

Joonis. Rahvastikukao hinnang soo ja vanuse lõikes, Eesti 1. jaanuar 1939 – 1. detsember 1941.

Allikas: Autorite arvutus.

4–5%-le, ilma suurema erinevusega poiste ja tüdrukute vahel. Vanematel (65+) meestel oli vähenemine võrreldav poistega, kuid ületas samaealiste naiste kaomäära kahekordselt. Kõige vähem puudutasid aastate 1939–1941 sündmused eakaid naisi, kelle puhul piirdub kaomäär paari protsendiga. Tegelik loendustulemus ja prognoositud hüpoteetilise rahvastiku väike lahknevus eakate puhul on veel üks märk 1941. aasta loenduse tulemuste suhteliselt suurest usaldusväarsusest.

Kokkuvõte

Nii konteksti kui retseptiooni poolest moodustab 1941. aasta loendus ühe kõige erinäolisema peatüki Eesti rahvaloenduste loos. Teise maailmasõja puhkemine 1939. aasta septembris tähendas enamikus Euroopa sõtta kistud riikides järgmise kümnendi alguseks kavandatud loenduste ärajäämist. Sõdivatest maadest korraldasid aastatel 1940–1941 rahvaloenduse vaid Soome, Ungari ja Rumeenia. Okupeeritud riikidest toimusid loendused Kreekas 1941. aasta oktoobris ja Taanis sama aasta novembris.⁸⁴ Viimastega samasse ritta võib asetada Eestis 1941. aasta 1. detsembril korraldatud rahvastiku registreerimise. Eesti varasemate ja hilisemate loendustega võrreldes on 1941. aasta registreerimise tulemusi suhteliselt vähe kasutatud, loenduse enda kohta pole ajaloolastelt ega rahvastikuteadlastelt ilmunud ühtegi terviklikku ülevaadet.⁸⁵ Seda lünka oligi käesolev kaksikartikkel mõeldud täitma.

Milliseid järeldusi võib 1941. aasta loenduse olemusjoonte kohta kokkuvõtteks teha? Esiteks, vallutatud aladel rahvastiku registreerimiste (*resp.* loenduste) korraldamise algatus pärines Saksa võimudelt, selle ülesande püstitas muu hulgas Ida-alade riigikomissari korraldus statistika arendamise kohta.⁸⁶ Baltimaades viidi registreerimine läbi kõige esimesena Lätis (1. augustil 1941), seejärel Eestis (1. detsembril 1941) ning kõige viimasena Leedus (27. mail 1942). Lätis toimus rahva- ja ametiloendus ka 1943. aastal (24. veebruaril).⁸⁷

Teiseks, loenduse teostuse eest oli täielik vastutus delegeeritud kohapealsetele asutustele, Eesti puhul oli selleks Eesti Omavalitsuse Majandus- ja Transpordidirektooriumi koosseisu kuulunud Eesti Statistika Valitsus. Kohalikel statistikutel oli võimalus teha loenduse meetodikkasse puutuvad otsused suhteliselt iseseisvalt, ilma väljastpoolt saadatud detailsete juhtnöörideta. See paistab selgesti välja loendusküsimuste sõnastusest, juhendites antud selgitustest, andmete töötlusel kasutatud klassifikatsioonist jms. Samale osutavad ka erinevused Eestis ja Lätis korraldatud registreerimiste vahel. Eestis tuginesid loenduse korraldajad meetodikkasse puutuvates küsimustes Riigi Statistika Keskbüroo varasemale praktikale, mis tagas 1941. aasta loenduse tulemuste hea võrreldavuse eelmise, 1934. aasta loendusega. Ainus suurem takistus, mis täielikku võrreldavust siiski saavutada ei lubanud, oli erikorras loendatute varasemast erinev määratlemine.

Kolmandaks, 1941. aasta loenduse puhul oli selgesti nähtav oludest tingitud säästurežiimi mõju. See väljendub kõigepealt lühemas ankeedis, kust on välja jäetud terve hulk loenduste tuumküsimusi (nt. sünnikoht, perekonnaseis, haridus), rääkimata vähem olulistest. Samuti on kogutud materjali töötluse tulemusena valminud andmetabelite hulk ja mitmekesisus kordades väiksem kui varasematel ja hilisematel Eesti loendustel, tulemuste esitamisel on eelistatud vähem üksikasjalikke liigitusi (tööhäruude, rahvuste, usurühmade ja leibkondade

⁸⁴ D. S. Goyer, G. E. Draajer. The handbook of national population censuses. Europe. New York, Westport, CT, London, Greenwood Press, 1992.

⁸⁵ Varasemate rahvaloenduste ajalugu käsitlevates töodes pole 1941. aasta rahvastiku registreerimist sageli isegi mainitud (U. Mereste, A. Root. Rahvastik loenduspeeglis. Tallinn, Eesti Raamat, 1988).

⁸⁶ Verordnung des Reichskommissars für das Ostland über Aufbau und Organisation der Statistischen Arbeit im Ostland vom 24. November 1941.

⁸⁷ Statistische Berichte für den Generalbezirk Lettland. Jahresheft 1943. Lettländisches Statistisches Amt. Hrsgg von Generalkommissar in Riga, Riga, 1943.

puhul). Osa loenduse käigus kogutud üksikasjalikumast teabest jäi sootuks kasutamata (nt. sõjaeelse ja loendusaege hõiveseisundi võrdlus, pärast juunipööret Eestisse saabunute eristamine püsielanikest).

Neile probleemidele vaatamata pole siiski põhjust 1941. aasta loenduse tähtsust alahinnata. Nii on tänu loendusele võimalik üsna täpselt hinnata aastate 1939–1941 rahvastikukao ulatust ja selektiivsust, samuti seda, kuidas esimene Nõukogude aasta ja sõja algus pöörasid tagasi Eesti 1930. aastate arengu majandusstruktuuri nüüdisajastumise ja linnastumise osas. Kui seni on 1941. aasta loenduse tulemustest kasutamist leidnud vaid kaasaegsetes statistikaväljaannetes avaldatu, siis käesoleva artikli ettevalmistamisel tehtud töö tõi sellele publitseerimata arvtabelite näol olulist lisa. Arhiivileidude seas väärib esiletõstmist rahvastiku üksikasjalik vanusstruktuur, mis on suureks abiks loendusele eelnenud ja järgnenud rahvastikumuutuse analüüsil. Huvipakkuv on omavalitsuste tasemeni ulatuv teave rahvastiku elatusallikateks olnud majandusharude, töötuse ja leibkondade kohta. Neist andmeist paistab, milliseid rahvastikurühmi ja piirkondi okupatsioonist ja sõjast põhjustatud raskused kõige valusamini puudutasid. Vastuse said ka mitmed erikorras loendatuid puudutanud küsimused, mis varasemates käsitlustes on arusaamatust tekitanud.⁸⁸

Allikaid uurides oli võimalik hinnata 1941. aasta loendusel kogutud andmete usaldusväärsust. Väga lühike ettevalmistusperiood ja keerukad toimumisolud rõhutavad selle küsimuse olulisust, kuid paraku pole loenduse tulemusi varem kasutanud autorid andmete kvaliteedile tähelepanu pööranud. Väikelaste arvu võrdlusel põhinev analüüs tuvastas küll 1941. aastal mõõduka alaloenduse, kuid loendamata jäänute suhtarv tundub olevat samas suurusjärgus nagu Eesti tänapäevastel loendustel. Et väikelapsed ei elanud üksinda, peaks kõnealune tulemus olema laiendatav ka täiskasvanutele. Et alaloendus polnud märkimisväärne, kinnitab ka loendustulemuse võrdlus aastate 1939–1941 rahvastikukaoga. Teise andmekvaliteeti iseloomustava näitaja, loendusküsimustele saamata jäänud vastuste määra poolest ei osutunud 1941. aastal kogutud teave millegi poolest kehvemaks eelmisest, 1934. aasta loendusest.

Ehkki põhjalikumat kvaliteedianalüüsi pole võimalik tagantjärele teostada, annavad need tulemused piisavalt alust väitmaks, et olude kiuste tulid loenduse korraldajad oma ülesannetega eeskujulikult toime. Tänu sellele kuulub 1941. aasta rahvastiku registreerimisele igati teenitud koht Eesti rahvaloenduste pikemas reas. Jääb kahetseda vaid, et loenduse käigus kogutud algmaterjal (loenduslehed) pole säilinud, vaid hävis 1944. aastal. Üldisemas vaates on just erinevate rahvastikukaotuste kohta loodud andmestike integreerimine ning isikupõhine sidumine riigi andmekogudega (eelkõige rahvastikuregistriga) selleks teeks, mida mõõda Teise maailmasõja ja okupatsioonidega seotud rahvastikukaotuste uurimist tuleks edasi arendada.

Artikkel on valminud projekti PUT-1571 toel. Autorid tänavad Liili Abuladzet panuse eest arhiiviallikate läbitöötamisel.

⁸⁸ Eesti rahvastik ja selle probleemid, lk. 1675–1676.